

УДК 655.41Смолоскип(477)"364"(045)
DOI: 10.36273/2076-9555.2024.12(341).46-50

*Алла Миколаєнко,
кандидатка наук із соціальних комунікацій,
старша викладачка
Київського національного університету культури і мистецтв,
e-mail: alla-mykolaenko@ukr.net*

Діяльність видавництва "Смолоскип" в умовах російсько-української війни: виклики та досвід

У статті розглянуто досвід функціонування видавництва "Смолоскип" в умовах російсько-української війни. Проаналізовано виклики, які постали перед видавництвом в умовах російської агресії, та стратегічні рішення, що допомагають йому залишатися конкурентоспроможним на книговидавничому ринку.

Акцентовано на унікальному досвіді "Смолоскипа" в екзилі та з переїздом у незалежну Україну, свідомій позиції та незмінних принципах функціонування в різних суспільно-політичних умовах.

Підсумовано, що в умовах російсько-української війни видавництво "Смолоскип" змушено було змінити стратегію роботи, адаптуватися до нових викликів ринку та посилити соціальну відповідальність. Водночас, попри труднощі, видавництво дбає про свій імідж і продовжує виконувати вагомую роль у розвитку української культури, підтримуючи авторів і читачів новими виданнями та проектами.

Ключові слова: видавництво "Смолоскип"; українська книга; книговидавничий ринок; російсько-українська війна

Постановка проблеми. Початок повномасштабного вторгнення РФ у 2022 р. позначився на всіх сферах діяльності, зокрема й на книговидаванні. Кризові явища не оминули видавничу справу ще під час пандемії COVID-19, а війна дедалі більше їх загострила. Численні виклики, пов'язані з вторгненням, продовжують системно й негативно впливати на стан книговидавання.

Щоб ефективно працювати в умовах воєнних дій, українським книговидавцям доводиться обирати правильні стратегічні рішення, шляхи трансформації напрямів діяльності та її подальшого розвитку. "Смолоскип", як і низка інших українських видавництв, працюючи в Києві, з початком повномасштабної російсько-української війни зіткнувся з новими випробуваннями, які потребують адаптації і видавничої стратегії, і загального підходу до організації роботи.

Аналіз досліджень і публікацій. Джерельною базою дослідження стали статистичні дані [3; 6,], моніторинг публікацій медіа [2; 8; 9; 13], сайту та сторінок у соцмережах видавництва "Смолоскип" [1; 10—12]. Тематику функціонування книговидавничої галузі в умовах війни науковці висвітлювали в різних аспектах [4—7; 14; 15].

Водночас дослідники майже не приділяли уваги аналізу діяльності й трансформацій окремих видавничих осередків під час повномасштабного вторгнення, зокрема про діяльність видавництва "Смолоскип" у роки війни були лише побіжні згадки в медіа.

Мета статті — висвітлити виклики, що постали перед видавництвом "Смолоскип" в умовах російсько-української війни; проаналізувати досвід виходу видавництва з кризових ситуацій та стратегічні рішення щодо подальшої діяльності.

"Смолоскип" — єдине видавництво, яке після багатьох років роботи в екзилі з проголошенням незалежності України повернулося на батьківщину зі США. Цей факт не лише вартий уваги, а й свідчить про свідому позицію осередку протягом тривалого періоду. В еміграції "Смолоскип" був одним із найактивніших видавництв, у якому виходила друком правозахисна та заборонена в Українській радянській республіці література. Роль таких осередків важко переоцінити, адже саме вони у країнах Заходу розпочали активний рух проти тоталітарного радянського режиму й виступили на підтримку дисидентів в УРСР. Активна правозахисна діяльність українців за кордоном стала важливим складником боротьби нашої країни за державну незалежність.

В Україні "Смолоскип" на чолі із засновником О. Зінкевичем став відомим осередком творчої молоді, який повертає в широкий вжиток імена та рукописи дисидентів і правозахисників. Аналізуючи роль української діаспори у становленні книжкового ринку України у 1990-ті рр., коли на ньому тривала активна російська експансія, письменниця О. Забужко в ефірі мультимедійної

онлайн-платформи про минуле й сучасне нашої держави "Локальна історія" (розмова під назвою "Чому Україна не стала Білоруссю: як планета Ді-Пі врятувала Незалежність") про переїзд "Смолоскипа" зі США слушно зауважує: "А тут приїхали Зінкевичі негайно і відразу і просто перебили оцей хід від початку. Бо ці люди були в стані гібридної війни. Ще від своєї юності в упівських криївках і потім цілий час за океаном вони вели гібридну війну, вели інформаційну війну. Вони мали свою вироблену політику, на яку Радянський Союз мусив реагувати. Ми не проаналізували і не підбили підсумків, чим саме ми завдячуємо західній діаспорі, бо ми не робили ревізії радянської історії" [12]. Думка О. Забужко підтверджує помітну роль "Смолоскипа" у становленні незалежності України, причетності осередку до інформаційної війни ще до 1990-х, і безпосередньо в 1990-х рр. — в умовах засилля російської книжки на українському видавничому ринку. І цей факт є важливим та репутаційно значущим, особливо в умовах нинішнього російсько-українського збройного конфлікту.

Кризові явища після пандемії та в умовах повномасштабного вторгнення стали неминучими. Як слушно зазначає дослідниця Т. Єжижанська, "останніми роками книговидавничу галузь країни охопили кілька типів криз: економічна, криза читання, пандемії, війни. Книжковий ринок є одним із найвразливіших..." [7, с. 30]. Передусім так відбувається тому, що видавнича сфера — одна з найбільш незахищених.

Серед викликів, з якими зіткнулися видавці в Україні, — військові дії, масові руйнування, вимкнення електроенергії, логістичні проблеми, низька купівельна спроможність громадян, виїзд з України великої кількості населення через небезпеку, обстріли та втрати житла, здорожчання паперу, фарби й поліграфії. У 2022 р. "кожне десяте видавництво станом на початок липня заявило, що з різних причин не може здійснювати свою роботу" [6]. Ці проблеми потребували оперативних і зважених стратегічних рішень.

Водночас позитивним чинником (на противагу негативним викликам) є те, що війна стала каталізатором трансформації читацької аудиторії в Україні: "Більшість українців, які читали російську літературу, почали купувати книги, написані українською мовою. Бук-блогери, які вели свої сторінки російською, перейшли на україномовний контент та просувають український переклад книг" [4, с. 7-9]. Окрім того, 22 червня 2023 р. Президент України підписав закон про заборону ввезення й розповсюдження книг із РФ та Білорусі. Такий закон став вчасним

і потрібним, оскільки зафіксував загальну відмову від російських видань поміж споживачів і книгарень. Ці заходи дали змогу звільнити простір і підвищити читацький інтерес до українських видань.

В умовах нових випробувань, у кожного з українських видавництв мали сформуватися власні напрями та методи роботи. Щодо "Смолоскипа", то з початком повномасштабного вторгнення видавництво призупинило роботу в Києві до кінця квітня 2022 р. Довелося евакуювати архів самвидаву та електронний архів. Це були вимушені кроки для збереження унікальних документів і видань. З травня роботу в офісі відновили, проте частина співробітників досі працює поза межами Києва або дистанційно. Два накладки книжок, які станом на лютий 2022 р. перебували на фабриках, були доставлені в офіс у травні того ж року.

Порівняно з 2020—2021 рр., утрічі скоротилася кількість назв, які видавництво надрукувало у 2022—2023 рр. У 2024 р. почалося поступове відновлення обсягів випуску видань — до рівня 60% до початку вторгнення. Ці статистичні дані не відрізняються від загальних показників країни того періоду. За інформацією Книжкової палати України, протягом 2022 р. було видано 9691 назву книг і брошур накладом 11 млн 704,2 тис. примірників, що у 2—4 рази менше, ніж попередніми роками [13].

"Смолоскип" продовжив підтримувати основні напрями роботи: літературний конкурс, книгарня, випуск нових видань. Водночас окремі види діяльності було призупинено. Зокрема, від 2020 р. (через пандемію) семінар творчої молоді, який "Смолоскип" ініціював з 1995 р., було переведено в дистанційний формат, а з початком повномасштабного вторгнення проведення семінару, днів народження книгарні та інших публічних святкових заходів припинено взагалі.

Літературний конкурс видавництва "Смолоскип" триває без перерв, проте від 2022 р. журі працює дистанційно, а результати оголошують восени. З огляду на реалії воєнного часу церемонії нагородження стали відбуватися в онлайн-режимі. Важливо, що повномасштабна війна не вплинула на проведення цього заходу, який і надалі заохочує творчу молодь до самореалізації, адже літературний конкурс "Смолоскипа", за словами директора видавництва Р. Семківа, "найтриваліший, найпослідовніший і найуспішніший молодіжний конкурсний літературний проект в Україні, а також один із найкращих способів видати першу книжку" [10].

Книгарня видавництва відновила офлайн-діяльність із вересня 2022 р. Інтернет-книгарня не припиняла приймати замовлення, але книги

почали надсилати у травні—червні 2022 р. Спочатку замовлення надсилали раз на тиждень, згодом відновили графік відправлень та опцію самовивезення товару. У листопаді 2023 р. книгарня провела щорічний великий розпродаж.

У 2023 р. в Україні поновили проведення офлайн-фестивалів, окрім традиційних "Книжкового Арсеналу" в Києві, львівського Форуму видавців, з'явилися нові: KyivBookFest, Kyiv Book Weekend, "Книжкова країна". Видавництво "Смолоскип" бере активну участь у книжкових фестивалях і виставках під час війни, презентуючи нові книжки та долучаючись до продажу видань.

У 2024 р. "Смолоскипу" вдалося відновити офлайн-формат всесвітнього неформального свята "Блумсдей" (день шанування пам'яті ірландського письменника Дж. Джойса, який щороку відзначають 16 червня). Подія відбувалася у видавництві вшосте. Традиційно свято проходить у форматі рольових читань одного з розділів славнозвісного роману "Улісс". У роки пандемії читання вимушено проводили онлайн, що робило подію не такою яскравою, як в реальному режимі. У 2022 і 2023 рр. смолоскипівський "Блумсдей" не відбувався через повномасштабне вторгнення. Відновлення традиції відбулося завдяки підтримці Посольства Республіки Ірландія в Україні. Під час свята читали сьомий розділ, у якому герої роману перебувають переважно в межах редакції.

Найвагомішим напрямом діяльності "Смолоскипа" було й залишається видання книжок. На видавничий репертуар 2022—2024 рр. повномасштабне вторгнення мало безумовний вплив, адже війна позначилася не лише на кількості назв, а й на тематичному спектрі репертуару видань.

Символічно та знаково на початку 2022 р. у "Смолоскипі" вийшов переклад книжки "Як писати про війну" Р. Кеппса. Видання побачило світ завдяки підтримці відділу преси, освіти та культури Посольства США в Україні, тому "Смолоскип" зміг безоплатно передати твір бібліотекам, ветеранським організаціям, слухачам курсів Lit-osvita. Її автору з особистого досвіду відомо, що таке війна, адже він служив в Армії, Армійському резерві й Національній гвардії США протягом 25 років, за цей час став ветераном бойових дій в Афганістані, брав участь у місіях в Дарфурі, Чаді, Центральноафриканській Республіці. Р. Кеппс демонструє, яким помічним у досвіді війни може бути письмо. Книжку "Як писати про війну" було підписано до друку наприкінці 2021 р., її наклад привезли у видавництво в середині лютого, напередодні повномасштабного вторгнення. Тож логічно, що з перших днів продажу видання

стало бестселером "Смолоскипа", адже з досвідом війни зіткнулися всі українці без винятку.

У "Смолоскипі" вперше українською мовою побачило світ видання "Я вибрав свободу" В. Кравченка (2022). Це спогади радянського інженера, який розчарувався в сталінському режимі СРСР та емігрував до США у 1946 рр. Видання стало сенсацією в західному світі у 1946 р., коли після перемоги у Другій світовій війні, імідж Сталіна та СРСР був доволі високим. На основі фактичних матеріалів автор продемонстрував жахи репресій і голодомору тоталітарної імперії.

"Смолоскип" завершив видання п'яти томів творів Миколи Хвильового — унікальне найповніше зібрання творчого доробку письменника. В Україні подібних видань митця досі не було.

Видавництво продовжило працювати над випуском у світ творів лауреатів літературного конкурсу, що свідчить про стабільність підтримки творчої молоді. Зокрема, вийшли книжки А. Полуніна "Волосся", І. Сажинської "Лемніска-ката", Д. Скочка "До Слова". Попри воєнні дії "Смолоскип" не відмовився від однієї зі своїх основних місій — відкривати нові імена в літературі для українського читача.

Видавництво стало платформою для авторів, які висвітлюють реалії війни, створюючи літературу, що віддзеркалює актуальні виклики та переживання суспільства. Ці тексти не лише документують історію, а й стають важливим психологічним ресурсом для читачів, допомагаючи пережити травми та знайти сенс у складних обставинах.

В умовах війни "Смолоскип" розпочав низку ініціатив, спрямованих на підтримку української армії та постраждалих від війни осіб. Видавництво організовує благодійні акції, які дають змогу частину прибутків від продажу книг спрямовувати на потреби військових. Такі дії не лише сприяють формуванню позитивного іміджу видавництва, а й привертають увагу до важливих соціальних питань.

У квітні 2024 р. "Смолоскип" оголосив про можливість передзамовлення книжки М. Леонівича — поета, дизайнера видавництва, який від лютого 2023 р. долучився до лав українського війська і зник безвісти на фронті. "Повільна людина" — це зібрання текстів із його виданої збірки "Агон" (2004, лауреат літературного конкурсу видавництва "Смолоскип"), невиданої збірки "Read my lips (Повтори це за мною)" (2006—2007) і нові тексти — до 2022 р. Частина коштів від продажу видання піде на підтримку Збройних сил України. Видавництву вдалося провести кілька

презентацій книжки М. Леонівича. В анонсі літературного вечора у PEN Ukraine зазначено: "Розмова відбуватиметься без участі Миколи Леонівича, який на цей момент майже півтора року вважається зниклим безвісти під час виконання бойового завдання під Авдіївкою навесні 2023 року. Статус зниклий безвісти не означає забутий чи загиблий. Тисячі українських військових утримує в полоні держава-терорист рф, не надаючи жодної інформації про них, тим самим порушуючи міжнародне гуманітарне право і Женевські конвенції. Розмова в просторі Українського ПЕН, зокрема, і про те, як важливо відвойовувати у ворога пам'яттю тих, кого він намагається вкрасти забуттям" [11].

У "Смолоскипі" побачила світ збірка поезій "Подвійний БК" А. Антонюка — воїна та лауреата літературного конкурсу видавництва (2006). Вірші написано на фронті у 2022 р., автор зміг вдало поєднати мотиви війни з чорним гумором та іронією у контексті власного світосприйняття. Цей творчий доробок є яскравим доказом того, що перешкодити поетичному рухові душі не спроможні жодні складні обставини.

Окремо варто відзначити випуск літератури для дітей. Зокрема, за час повномасштабної війни у "Смолоскипі" вийшли друком книжки А. Дубровної "Країна Маріленд" та "Історії Марійки та дідуся Юри" (сучасні дитячі притчі). Випуск видань для дітей у сучасних реаліях також має особливу місію, адже відіграє важливу роль у підтримці морального стану малечі, розвитку

культурної ідентичності, допомагає в подоланні травм, спричинених війною.

Побачили світ й інші збірки віршів: С. Богдан "Камені", К. Мельниченко "Екзистенційна крига. Exodu"; прозові тексти: К. Мейта "Таргани". Це свідчить про постійний попит на українську літературу, який, всупереч викликам війни, є. "Смолоскип" продовжує випускати й презентувати нові видання, просуваючи українську літературу в часи, коли книга, хоч і не є предметом першої потреби, покликана впливати на суспільну свідомість як духовна зброя, служити моральною опорою.

Висновки. Видавництво "Смолоскип" в умовах російсько-української війни зіткнулося з численними викликами, які спонукали до змін у стратегії діяльності, адаптації до нових умов ринку та посилення соціальної відповідальності. Незважаючи на труднощі, видавництво доводить високу репутацію та продовжує виконувати вагомую роль у розвитку української культури, підтримуючи новими виданнями й проектами і авторів, і читачів. Залишаючись відданим своїм принципам і місії — просувати українську літературу та культуру за будь-яких суспільно-політичних умов, "Смолоскип" вирішує нагальні, неминучі під час війни проблеми, випускає друком нові книжки, проводить онлайн- і офлайн-заходи, що об'єднують поціновувачів рідного слова. Виклики й криза не оминули книговидавничу справу, проте труднощі сприяють пошуку нових можливостей і стратегій розвитку.

Список бібліографічних посилань

1. Блумсдей: традиція повертається. *Смолоскип*. 21.06.2024. URL: <http://www.smoloskyp.org.ua/blumsdej-tradytsiya-povertayetsya/>.
2. Видавництво "Смолоскип" підтримало ЗСУ фінансовою допомогою. *Читомо*. 03.03.2022. URL: <https://chytomo.com/smoloskyp-pidtrymav-vijskovykh-finansovoju-dopomohou/>.
3. Війна і книжки: Український інститут книги презентував дослідження впливу повномасштабного вторгнення на читання українців. *Український інститут книги*. 13.10.2023. URL: <https://ubi.org.ua/uk/news/kategoriya-2/viyna-i-knizhki-ukra-nskiy-institut-knigi-prezentuvav-doslidzhennya-vplivu-povnomasshtabnogo-vtorgnennya-na-chitannya-ukra-nci>.
4. Вовк Н. С. Інструменти популяризації видавничого ринку в Україні: вплив пандемії та воєнних дій. *Інформація та соціум*. 2023. С. 78—80.
5. Голубовський Р. І. Тенденції розвитку книжкового ринку України в умовах війни. *Економіка та суспільство*. 2024. Вип. 61. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/3830/3750>.
6. Дукач Ю. Книжки під час війни: видано 290 нових. Про що вони? *Тексти*. 31.08.2022. URL: <https://texty.org.ua/articles/107579/knyzhky-pid-chas-vijny/>.
7. Єжижанська Т. С. Книжкові видавництва України в умовах перманентної кризи. *Вісник Книжкової палати*. 2023. № 6. С. 29—35.
8. Загоруй А. Як працюють українські видавці в умовах війни — опитування. *Читомо*. 12.04.2022. URL: <https://chytomo.com/iak-pratsiuiut-ukrainski-vydavtsi-v-umovakh-vijny-opytuvannia/>.
9. Загоруй А., Хмельовська О. 9 місяців вторгнення: як українські видавці працюють під час війни. *Читомо*. 29.11.2022. URL: <https://chytomo.com/9-misiatsiv-vtorhnennia-iak-zaraz-pratsiuiut-vydavtsiv-v-ukraini/>.
10. Поетичні читання на Книжковому Арсеналі. *Смолоскип*. 05.06.2024. URL: <http://www.smoloskyp.org.ua/poetychni-chytannya-na-knyzhkovomu-arsenali/>.
11. "Повільна людина": літературний вечір у PEN Ukraine. *Смолоскип*. 17.10.2024. URL: <http://www.smoloskyp.org.ua/povilna-lyudyna-literaturnyj-vechir-u-pen-ukraine-22-10/>.

12. Про роль української діаспори в становленні українського книжкового ринку. *Смолоскуп*. 04.09.2023. URL: <http://www.smoloskyp.org.ua/pro-rol-ukrayinskoji-diaspory-v-stanovlenni-ukrayinskogo-knyzhkovogo-rynku/>.
13. Семенюта І. Брак паперу, знищені друкарні та "ренесанс" української книжки. Як війна вплинула на видавців. *Детектор медіа*. 24.03.2023. URL: <https://detector.media/rinok/article/209315/2023-03-24-brak-paperu-znyshcheni-drukarni-ta-renesans-ukrayinskoji-knyzhky-yak-viyna-vplynula-na-vydavtsiv/>.
14. Тріщук О. В., Кір'як В. С. Видавничий бізнес в умовах російсько-української війни. *Технологія і техніка друкарства*. 2023. № 2. С. 92—98.
15. Шендерівська Л. П., Гук О. В., Мохонько Г. А. Трансформація бізнес-моделей видавництва в умовах війни та пандемії. *Економічний простір*. 2022. № 179. С. 79—85.

Alla Mykolaienko,

PhD of Social Communications,

Senior Teacher of Kyiv National University of Culture and Arts

Publishing activity of "Smoloskyp" in the context of the Russia-Ukraine war: challenges and experience

This article examines the experience of publishing houses operating in wartime conditions, focusing specifically on the activities of "Smoloskyp".

The challenges faced by the publishing house in the conditions of Russian aggression and strategic solutions that help to stay on the market are analyzed.

The work emphasizes the unique experience of "Smoloskyp" in exile and its relocation to independent Ukraine, as well as its conscious stance and steadfast principles in various social and political conditions.

It is summarized that in the conditions of the Russian-Ukrainian war, the publishing house "Smoloskyp" was forced to change its strategy, adapt to new market conditions and increase social responsibility. At the same time, despite the difficulties, the publishing house maintains its image and role in the development of Ukrainian culture, supporting not only authors, but also readers with new publications and projects.

Keywords: *"Smoloskyp" publishing house; Ukrainian book; publishing market; Russian-Ukrainian war*

References

1. Blumsdei: tradytsiia povertaietsia. (2024). *Smoloskyp*. Available at: <http://www.smoloskyp.org.ua/blumsdej-tradytsiia-povertayetsya/>.
2. Vydavnytstvo "Smoloskyp" pidtrymalo ZSU finansovoiu dopomohoiu. (2022). *Chytomo*. Available at: <https://chytomo.com/smoloskyp-pidtrymav-vijskovykh-finansovoiu-dopomohoiu/>.
3. Viina i knyzhky: Ukrainyskiy instytut knyhy prezentuvav doslidzhennia vplyvu povnomashtabnogo vtorhnennia na chytannia ukrainsiv. (2023). *Ukrainskyi instytut knyhy*. Available at: <https://ubi.org.ua/uk/news/kategoriya-2/viyna-i-knizhki-ukra-nskiy-institut-knigi-prezentuvav-doslidzhennya-vplyvu-povnomashtabnogo-vtorgnennya-na-chitannya-ukra-nci>.
4. Vovk N. S. (2023). Instrumenty populiaryzatsii vydavnychoho rynku v Ukraini: vplyv pandemii ta voienykh dii. *Informatsiia ta sotsium*, pp. 78—80.
5. Holubovskiy R. I. (2024). Tendentsii rozvytku knyzhkovoho rynku Ukrainy v umovakh viiny. *Ekonomika ta suspilstvo*, 61. Available at: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/3830/3750>.
6. Dukach Yu. (2022). Knyzhky pid chas viiny: vydano 290 novykh. Pro shcho vony? *Teksty*. Available at: <https://texty.org.ua/articles/107579/knyzhky-pid-chas-vijny/>.
7. Yezhyzhanska T. S. (2023). Knyzhkovi vydavnytstva Ukrainy v umovakh permanentnoi kryzy. *Visnyk Knyzhkovoї palaty*, 6, pp. 29—35.
8. Zahorui A. (2022). Yak pratsiuiut ukrainski vydavtsi v umovakh viiny — opytuvannia. *Chytomo*. Available at: <https://chytomo.com/iak-pratsiuiut-ukrainski-vidavtsi-v-umovakh-vijny-opytuvannia/>.
9. Zahorui A., & Khmelovska O. (2022). 9 misiatsiv vtorhnennia: yak ukrainski vydavtsi pratsiuiut pid chas viiny. *Chytomo*. Available at: <https://chytomo.com/9-misiatsiv-vtorhnennia-iak-zaraz-pratsiuiut-vidavtsiv-v-ukraini/>.
10. Poetychni chytannia na Knyzhkovomu Arsenali. (2024). *Smoloskyp*. Available at: <http://www.smoloskyp.org.ua/poetychni-chytannya-na-knyzhkovomu-arsenali/>.
11. "Povilna liudyna": literaturnyi vechir u PEN Ukraine. (2024). *Smoloskyp*. Available at: <http://www.smoloskyp.org.ua/povilna-liudyna-literaturnyj-vechir-u-pen-ukraine-22-10/>.
12. Pro rol ukrainskoї diaspory v stanovlenni ukrainskoho knyzhkovoho rynku. (2023). *Smoloskyp*. Available at: <http://www.smoloskyp.org.ua/pro-rol-ukrayinskoji-diaspory-v-stanovlenni-ukrayinskogo-knyzhkovogo-rynku/>.
13. Semeniuta I. (2023). Brak paperu, znyshcheni drukarni ta "renesans" ukrainskoї knyzhky. Yak viina vplynula na vydavtsiv. *Detektor media*. Available at: <https://detector.media/rinok/article/209315/2023-03-24-brak-paperu-znyshcheni-drukarni-ta-renesans-ukrayinskoji-knyzhky-yak-viyna-vplynula-na-vydavtsiv/>.
14. Trishchuk O. V., & Kiriak V. S. (2023). Vydavnychi biznes v umovakh rosiisko-ukrayinskoї viiny. *Tekhnolohiia i tekhnika drukarstva*, 2, pp. 92—98.
15. Shenderivska L. P., Huk O. V., & Mokhonko H. A. (2022). Transformatsiia biznes-modelei vydavnytstv v umovakh viiny ta pandemii. *Ekonomichniy prostir*, 179, pp. 79—85.

Надійшла до редакції 22 листопада 2024 року